नाट्यकारभासस्य स्वाभिनव-नाट्यकौशलम्

सत्येन्द्रनाथ-आदकः

शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः, राँचीविश्वविद्यालयः

राँची, झाडखण्डः

प्रबन्धसारः

"भासो हासः सरस्वत्या नाटकैरमृतौपमैः।

नाट्यवाङ्मयव्योमेन्दुः शास्त्रज्योतिर्विभास्वरः"॥१

*रत्नप्रसविनी इयं अस्माकं भारतभूमिः। अस्यां बहवः कृतिनो कवयः जनिं लब्ध्वा भारतभूमिं गौरवेण समलङ्कृतवन्तः। तैः संस्कृतसाहित्यभारती सुजला श्यामला सञ्जाता। तेषु प्रथितयशा नाट्यकारः भासः संस्कृतसाहित्याकाशे जाज्वल्यमानो ज्योतिष्क आसीत्। भासः मानव-हृदय-विकार-मर्मज्ञः, तथा प्रकृतिवर्णनस्य महान् शिल्पी, रसालङ्कारयोः कलापक्षस्य च प्रियः कविरिति प्रतिभाति। कविः त्रयोदशरूपकाणि संस्कृतवाङ्मयाय उपहरति। आधुनिककालेऽपि तस्य नाट्यकलां कविताशैलीञ्च दृष्ट्वा काव्यरसिकाः मोदन्ते। सः संस्कृतसाहित्ये यदा नाटकं लिखितुं प्रारब्धवान् तदा नासीत् संस्कृतसाहित्ये कस्यापि तादृशं नाटकं यदवलोक्य तन्निर्दिष्टनाट्यकलां गृहीत्वा नाटकं रचयितुं शक्नुयात्। तस्य कृतिषु या नाट्यकला सा स्वात्मभूता। अतः महाकविः कालिदासः अस्य वैशिष्ट्यं मुक्तकण्ठेन मालविकाग्निमित्रस्य प्रस्तावनायां सप्रशंसति। तद्यथा- **"प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमान-कवेः कालिदासस्य कृतौ कथं बहुमानः"** इति। अधुना कवेः नाटकविषयाणामुपरि चर्चा विधास्याते।*

"भासो हासः सरस्वत्या नाटकैरमृतौपमैः।

नाट्यवाङ्मयव्योमेन्दुः शास्त्रज्योतिर्विभास्वरः"॥[1]

रत्नप्रसविनी इयम् अस्माकं भारतभूमिः। अस्यां बहवः कृतिनः कवयः जनिं लब्ध्वा भारतभूमिं गौरवेण समलङ्कृतवन्तः। तैः संस्कृतसाहित्यभारती सुजला श्यामला सञ्जाता। तेषु प्रथितयशा नाट्यकारः भासः संस्कृतसाहित्याकाशे जाज्वल्यमानो ज्योतिष्क आसीत्। भासः मानव-हृदय-विकार-मर्मज्ञः, तथा प्रकृतिवर्णनस्य महान् शिल्पी, रसालङ्कारयोः कलापक्षस्य च प्रियः कविरिति प्रतिभाति। कविः त्रयोदश रूपकाणि संस्कृतवाङ्मयाय उपहरति। आधुनिककालेऽपि तस्य नाट्यकलां कविताशैलीञ्च दृष्ट्वा काव्यरसिकाः मोदन्ते। सः संस्कृतसाहित्ये यदा नाटकं लिखितुं प्रारब्धवान् तदा नासीत् संस्कृतसाहित्ये कस्यापि तादृशं नाटकं यदवलोक्य तन्निर्दिष्टनाट्यकलां गृहीत्वा नाटकं रचयितुं शक्नुयात्। तस्य कृतिषु या नाट्यकला सा स्वात्मभूता। अतः महाकविः कालिदासः

[1] संस्कृतनिबन्धशतकम्,पृ-१५०

अस्य वैशिष्ट्यं मुक्तकण्ठेन मालविकाग्निमित्रस्य प्रस्तावनायां सप्रशंसति। तद्यथा-"**प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ कथं बहुमानः**"[2]। अपि च संस्कृतसाहित्यस्यामरो गीतिकारः श्रीजयदेवः कवेः कवितां सप्रशंसयन् लिखितवान् -

"यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपुरो मयूरः।
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः"॥[3]

महामहोपाध्यायः गणपतिशास्त्री १९११ खीष्टीयवर्षे दक्षिणभारतस्य त्रिवेन्तमनगरे कवेः भासस्य त्रयोदशनाटकानि आविष्कृतवान्। एतानि त्रयोदशनाटकानि कथानुसारं चतुर्षु वर्गेषु विभज्यन्ते-

१.**रामायणाश्रितरूपकम्-** अस्मिन् वर्गे प्रतिमानाटकम्, अभिषेकनाटकञ्चेति नाटकद्वयं भवति।

२. **महाभारताश्रितरूपकम्**- अस्मिन् वर्गे बालचरितम्, ऊरुभङ्गम्, दूतघटोत्कचम्, दूतवाक्यम्, कर्णभारम्, मध्यमव्यायोगः, पञ्चरात्रं चेति सप्त रूपकाणि वर्तन्ते।

३. **बृहत्कथाश्रितरूपकम्-**अस्मिन् वर्गे प्रतिज्ञायौगन्धरायणं स्वप्नवासवदत्तञ्चेति द्वे रूपके स्तः।

४.**सामाजिकरूपकम्**- अस्मिन् वर्गे अविमारकम्, चारुदत्तं च रूपकद्वयं विद्यते।

तस्य रूपकेषु सूक्ष्मं हासं, कल्पनाचातुर्यं प्रचलितकथासु नाटकीयदृष्ट्या आवश्यकं परिवर्तनञ्च दृश्यते। कवेः भाषितभाषाप्रयोगः भाषासौष्ठवं, सरला किन्तु सरसा शैली, रसपरिपाकः कथाप्रवाहः कल्पात्मकप्रवृत्तिः, रुचिः, संस्कृतिः चेति सर्वमपि नाटकीयं परिवर्तनं सूचयति। महाकविः वाणभट्टः हर्षचरिते कवेः भासस्य रूपकाणां स्वीयमेव वैशिष्ट्यं दृष्ट्वा एवमुक्तवान्-

"सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव॥"[4]

भासस्य रूपकेषु 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति रूपकं सर्वगुणान्वितम्। षष्ठस्वङ्केषु विभक्तमिदं रूपकम्। इदमाख्यानं बृहत्कथायां समुपलभ्यते। अत्र उदयनस्य वासवदत्तायाश्च प्रेमलीला वर्णिता अस्ति। अत्र कविः भासः पात्राणां चरित्रचित्रणे नाट्यकलायाः अद्भूतं चित्रं चित्रयति। विशुद्धस्य प्रेम्णः यादृशं वर्णनं भासेन कृतं, तादृशं संस्कृतसाहित्ये सुदुर्लभम्। अपि च, तस्य भाषा विचित्रास्ति। लघ्वपि वाक्यं विचित्रं भावार्थं द्योतयति। स्वप्नवासवदत्तमेव संस्कृतसाहित्यस्य जाज्वल्यमानं रत्नम्। अतः कविः राजशेखरः स्वप्नवासवदत्तं नाम्नैव स्मरति। तद्यथा-

"भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः॥"[5]

नाटकानामेतेषां प्रणेता नाट्यकारः भास एव रूपकाणां वैशिष्ट्यं विज्ञापयति-

---

[2] मालविकाग्निमित्रम् (प्रथमोऽङ्कः)

[3] अभिज्ञानशकुन्तलम् (भूमिका),पृ-४२

[4] संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त ,पृ-३१०

[5] संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त,पृ-३१०

(क) सर्वाणि रूपकाणि हि सूत्रधारकृतारम्भाणि वर्तन्ते। नाटके तु प्रथमं नान्दीपाठः भवति। ततः सूत्रधारस्य प्रवेशः संलक्ष्यते- "नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः।"[6]

(ख) भासस्य रूपकेषु प्रस्तावनाशब्दस्थाने 'स्थापना' पदप्रयोगः विद्यते। तत्र तद्भिन्ननाट्यकारैः आमुखं प्रस्तावना वा इति पदं प्रयुक्तम्। कवेः रूपकेषु प्रस्तावनायां ग्रन्थकर्तुः नामोल्लेखः नास्ति। स्थापनायां रूपकस्यापि नाम निर्दिष्टं नास्ति। तद्यथा-

"भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः।
धृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोवनगतो जनः॥"[7]

(ग) नाटकेषु प्ररोचनाभावः अर्थात् नाट्यकारस्य परिचयप्रसङ्गः स एव प्रस्तावनाया आदिभागो यत्र कवेः कृतेश्च परिचयो दीयते यथा रूपकान्तरेषु दृश्यते। एतद्भिन्ननाट्यकारैः परिचयप्रसङ्गः प्रस्तावनायाः पूर्वं प्रदीयते। तद्यथा मुद्राराक्षसे – 'अद्य सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्पृथुसूनोः कवेर्विशाखदत्तस्य कृतिः मुद्राराक्षसं नाम नाटकं नाटयितव्यम्'[8] इति।

(घ) कविः कतिपयेषु रूपकेषु विशेषतः प्रतिज्ञायौगन्धरायण-स्वप्नवासवदत्त-पञ्चरात्र-ऊरुभङ्गप्रतिमानाटकादिषु प्रथमे श्लोके मुद्रालङ्कारं प्रयुङ्क्ते। यत्र हि नाटकीयमुख्यपात्राणां नामोल्लेखः वर्तते। यथा स्वप्नवासवदत्ते-

"उदयनवेन्दुसवर्णावासवदत्ताबलौ बलस्य त्वाम्।
पद्मावतीर्णपुर्णौ वसन्तकम्रौ भूजौ पाताम्॥"[9]

अपि च प्रतिमानाटके नान्दीपाठे राम-सीता-लक्ष्मण-भरत-सुग्रीवादीनां नामानि श्लोकेन समावेशितानि। तद्यथा-

"सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च।
यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम्॥"[10]

(ङ) भासस्य नाटकेषु मौलिकता कल्पनावैचित्र्यं च उपलभ्यते। कविः स्वनाट्यकृतिषु मङ्गलाचरणस्यान्तिमे समानशब्दान् समानवाक्यानि समानपद्यानि च प्रयुक्तवान्। अभिषेकोरुभङ्गबालचरितदूतवाक्यदूतघटोत्कच स्वप्नवासवदत्तेषु च निम्नलिखितं वाक्यं दृश्यते। यथा-**'एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि। अये किं नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते**। **अङ्ग। पश्यामि।**'[11]

(च) नाटकान्ते सामाजिकेभ्यः नृपाय च आशीर्वादः प्रदीयते। अपि च देशस्य नृपस्य सामाजिकानाञ्च शान्तिकामना वर्तते। तदेव भरतवाक्यम्। भासस्य रूपकेषु प्रायशः भरतवाक्यं समानमेव दृश्यते। यथा-

"इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम्।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः॥"[12]

(छ) रूपकेषु घटनानां सार्थकता, भावानुभूतीनां दृश्यानाञ्च निरूपणे उत्कृष्टं कवित्वं दृश्यते।

---

[6] स्वप्नवासवदत्तम् (प्रथमोऽङ्कः)

[7] स्वप्नवासवदत्तम्-१/२

[8] मुद्राराक्षसम्(प्रथमोऽङ्कः)

[9] स्वप्नवासवदत्तम् १/१

[10] संस्कृतनिबन्धशतकम्,पृ-१५१

[11] स्वप्नवासवदत्तम् (प्रथमोऽङ्कः)

[12] स्वप्नवासवदत्तम् (भरतवाक्यम्)६/१९

ऊरुभङ्गे दुर्योधनस्य चरित्रचित्रणे कविः कथनीयामेव सफलतामवाप्नुवत्। सः ऊरुभङ्गनाटके मृत्युदृश्यम् उपस्थापयति। अतः कविः नाट्यमञ्चं परिचालयति। तद्यथा- **'काञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति'**[13]। अपि च स्वप्नवासवदत्ते शयनदृश्यं वा निद्रादृश्यं परिलक्ष्यते। यथा-**'शय्यायामवसुप्तं मां बोधयित्वा सखे ! गता।'**[14]

(ज) तस्य कृतिषु समान एव श्लोकांशः दृश्यते। स्वप्नवासवदत्तम्, अभिषेकनाटकम् इति नाटके- **'किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे'**। एवञ्च चारुदत्ते बालचरिते च –**'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः'**, स्वप्नवासवदत्ते प्रतिज्ञायौगन्धरायणे-**'भरतानां कुले जातः'**, प्रतिज्ञायौगन्धरायणं च अभिषेके- **'धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता दुःखिताः खलु मातरः'**[15] इति।

(झ) एषु नाटकेषु बहवोऽपाणिनीयाः शब्दप्रयोगाः प्राप्यन्ते। यथा-'अपृच्छामि', 'धरन्ते', 'रक्षते' इत्यादयः। तद्यथा स्वप्नवासवदत्ते- **'अपृच्छामि भवन्तौ।'**[16] 'कर्णभारम्' इति रूपके- **'हतेषु देहेषु गुणाः धरन्ते'**[17] इति।

(ञ) साम्प्रतिकालं यावद् समुपलब्धं संस्कृतवाङ्मयं नाटकानां बाहुल्येन, विषयवैविध्येन, अभिनयोपयोगित्वेन च तस्य शैली, वर्णना यथार्थता, घटनासंयोजनसौष्ठवम्, कथाप्रसङ्गस्याविच्छिन्नश्च प्रवाहः विद्यते। तस्य शैल्यां माधुर्यौजःप्रसादानां त्रयाणां गुणानामपि समाहारः भवति। यथा जटायुषे क्रुद्धस्य रावणस्योक्तिः-

'मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः'[18]। एवञ्च भासस्य नाटकेषु उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षालङ्काराणां प्रयोगः वर्तते। अपि च तस्य रचनाशैली रामायण महाभारतादिकाव्यानुसृता भवति। अतः रचनाशैल्यां कृत्रिमतायाः क्लिष्टतायाः कल्पनायाः समासाधिक्यस्य च अभावः संलक्ष्यते। कवेः मनोवैज्ञानिकं विवेचनम् अतीव मनोहरम्। तद्यथा स्वप्नवासवदत्ते-

"दुःखं त्यक्तं बद्धमूलोऽनुरागः
स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम्।
यात्रा त्वेषा यद् विमुच्येह वाष्पम्
प्राप्तानृण्या याति बुद्धिः प्रसादम्॥"[19]

तस्य नाटकेषु भारतीयसामाजिकपरम्पराभावना प्राप्यते। यथा पितृभक्तिः पातिव्रत्यम्, भ्रातृप्रेम, क्षमाशीलता, त्यागश्च वर्ण्यते प्रतिमानाटके-

"अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा
पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च।
त्यजति न च करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं
व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः॥"[20]

अतः नाटकपथप्रवर्तकेषु भासः सर्वाग्रणीरिति मन्यते।

---

13 संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त,पृ-१४१

14 स्वप्नवासवदत्तम् –५/८

15 संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त ,पृ १४१

16 स्वप्नवासवदत्तम् (प्रथमोऽङ्कः)

17 संस्कृतसप्तकम्,पृ१७०

18 संस्कृतनिबन्धशतकम्,पृ.१४२

19 स्वप्नवासवदत्तम् ४/६

20 संस्कृतनिबन्धशतकम्,पृ.१४२

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

(ट) कवेः नाटकेषु मौलिकतायाः या कल्पना वैचित्र्यञ्च उपलभ्यते तत्तु नाट्यशास्त्रानुसारं वैशिष्ट्येषु न वर्तते। रूपकेषु प्रात्यहिकलोकजीवनस्य सुखं, दुःखं, आनन्दवेदना वर्णिता भवति। एवञ्च रूपकं नवरसेन रञ्जितं भवेत्। साहित्यदर्पणानुसारं रूपकस्य अङ्कसंख्या-'**पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः**'[21]। अर्थात् नाट्याङ्कानि पञ्चसंख्यकात् दशपर्यन्तमेव सीमितानि स्युः। न्यूनातिन्यूनं पञ्च तथा अधिकाधिकतया दशः भवेत्। परन्तु कवेः बहुषु रूपकेषु एकः अङ्कः, त्रयः अङ्काः, चत्वारः अङ्काश्च वर्तन्ते। यथा 'कर्णभारम्', 'दूतवाक्यम्' 'दृतघटोत्कचम्', 'ऊरुभङ्गम्' चैतानि रूपकाणि एकाङ्कविशिष्टानि। 'पञ्चरात्रम्' हि त्रिषु अङ्केषु, 'चारुदत्तम्' च चतुर्षु अङ्केषु विभक्तम्।

(ठ) रूपकेषु नायकः रामायणमहाभारतादि प्रसिद्धः राजर्षिः, धीरोदात्तः, दिव्यः, अदिव्यो, दिव्यादिव्यः वा देवगुणसम्पन्नः मानवश्च भवेत्। कविराजविश्वनाथेन उक्तम्-

"प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः॥"[22]

परन्तु चारुदत्ते अविमारके च एतत्सदृशः नायकः नास्ति। अविमारके नायकः अज्ञातपरिचयविशिष्टः चण्डालयुवकः, चारुदत्ते च ब्राह्मणः। पुनश्च चारुदत्ते नायिका वारवनिता भवति। अस्मिन् रूपके वसन्तसेनाख्यया वारवनिताया सह चारुदत्तस्य प्रेमनिवेदनप्रसङ्गः वर्णितोऽस्ति। यद्यपि रूपके कुलललना कुलजा-साध्वीगुणसम्पन्ना नायिका भवेत्। तथापि चारुदत्ते नायिका वसन्तसेना वारवनिता भवति। एतादृशस्वकीय-वैशिष्ट्येन समुल्लसितम् अपूर्वमिदं नाटकं भासस्य चरमकृतिः।

(ड) '**लोकवृत्तानुकरणं नाट्यम्**' इत्यनुसारं नाटकं दर्शकानां सकोमलवृत्तिं प्रति हानिकरं न किञ्चित् नाटकादिषु प्रदर्शनीयम्। फलतः नाटके दुराह्वानं युद्धविग्रह-हत्या-मृत्यु-रक्तपात-राष्ट्रविप्लवादिकं न दर्शनीयं भवेत्-

"दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः।
विवाहो भोजनं पाशोत्सर्गौ मृत्युं रतं तथा॥"[23]

एवं सत्यपि ऊरुभङ्गनाटके पाञ्चालीपरिभवस्य प्रतिक्रियारूपेण गदायुद्धे प्रवृत्तः भीमसेनः। तत्रोभयोः युद्धे दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गस्य दृश्यं परिलक्षितम्। एतत्तु न मञ्चाभिनेयम् एव दर्शनीयम्। सम्भवतः इदमेव हि संस्कृतसाहित्ये प्रथमं दुःखात्मकनाटकम्।

(ढ) एवञ्च नाटके मञ्चे रतिक्रिया ओष्ठ्यादौ दन्ताघातो नखाघातः, अन्यच्च यत् यत् लज्जाजनकं शयनाधरपानादि, नगरादिप्रतिरोधनं स्नानम् अनुलेपनम् इत्यादीनि न वर्णनीयानीति साहित्यदर्पणे उक्तं तद्यथा -

"दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरञ्च यत्।
शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम्॥"[24]

तथापि स्वप्नवासवदत्ते शयनदृश्यं वर्तते। यदा राजा उदयनः समुद्रगृहे पद्मावतीं न दृष्टवान्, तदा

[21] सहित्यदर्पणम्(६)पृ .६

[22] सहित्यदर्पणम्(६)पृ .३

[23] सहित्यदर्पणम्(६)पृ .६

[24] सहित्यदर्पणम्(६)पृ .६

सः शय्यायां सुप्तः। वासवदत्तापि तत्रागत्य किञ्चित्कालं स्थित्वा राज्ञः प्रलम्बमानं हस्तमुत्थाप्य शय्यायां सुप्ता। यदा स उदयनः जागरितः तस्मिन् समये वासवदत्ता स्थानात् प्रस्थिता। तद्यथा-'शय्यायामवसुप्तं मां बोधयित्वा सखे! गता।'[25]

(ण) प्रकरणस्य इतिवृत्तं लौकिकं कविकल्पितं वा भवेत्। दर्पणकारेण विश्वनाथेन उक्तम्-'**भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्**।'[26] चारुदत्तं यद्यपि लोकप्रचलितं दृश्यकाव्यम् तथापि अस्य प्रकरणस्य प्रारम्भे माङ्गलिकश्लोकः, समाप्ते भरतवाक्यं न संलक्ष्यते। अस्य प्रकरणस्य चतुर्थाङ्के समाप्ते च '**अवसितं चारुदत्तम्**'[27] अर्थात् दृश्यकाव्यमिदम् अवसितं भवति। नाट्यशास्त्रानुसारम् अस्मिन् प्रकरणे महाकविभासेन नायकनायिकयोः मिलनं न सम्पादितम्।

(त) 'दुतघटोत्कचम्' इति महाभारताश्रितं दृशयकाव्यम्। एकाङ्कि नाटकम्। कविः भास इमं नाटकम् उत्सृष्टाङ्कं मन्यते। लक्षणानुसारं नाटकमिदं व्यायोगेष्वन्तर्गतम्। अस्यापि नाटकस्य समाप्ते भरतवाक्यं नास्ति। अत्र घटोत्कचस्य उक्त्या नाटकमिदं सम्पूर्णं भवति। तद्यथा –

"धर्मं समाचर कुरु स्वजनव्यपेक्षां
यत्काङ्क्षितं मनसि सर्वमिहानुतिष्ठ।
जात्यापदेश इव पाण्डरुपधारी
सुर्यांशुभिः सममुपैष्यति वः कृतान्तः॥"[28]

उपसंहारः

अधुना वयं जानीमो यत् प्रथितयशा नाट्यकारः भासः संस्कृतनाट्यसाहित्यस्य नवधाराप्रवर्तकः। कविः भासः नाट्यशास्त्रनिर्देशं बहुषु स्थानेषु लङ्घयति। अतः तस्य स्वकीयरूपकेषु विचित्रमेव वैलक्षण्यं विलसति। एवं सत्यपि कवेः गीः सूक्तिरिव सहृदयमनः प्रमोदयति। संवादाः श्रवणीयाः भवन्ति। अलङ्कारेषु उपमाः स्वभावोक्तयश्च नितरां स्नेहं निदधानाश्च प्रतिलक्ष्यन्ते। कवेः सर्वे गुणाः कृतिषु स्पष्टमेव विलोकिताः भवन्ति। वस्तुतो भासः संस्कृतनाट्यसाहित्ये हि स्वाभिनवनाट्यकौशलसम्पादने अद्वितीयरूपेण शोभते। कविदण्डिना उक्तं -

"सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तिलक्षणवृत्तिभिः।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः॥"[29]

सहायकग्रन्थाः

- संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त-ड.गोपेन्दु मुखोपाध्याय, इउनाइटेड वुक एजेन्सि, कोलकाता-०९
- संस्कृत साहित्येर इतिहास-धीरेन्द्रनाथ वन्द्योपाध्याय, पश्चिमबङ्ग-राज्य-पुस्तक पर्षत्

[25] स्वप्नवासवदत्तम् ५/८

[26] सहित्यदर्पणम्(६)पृ १३७

[27] संस्कृत साहित्येर इतिवृत्त,पृ-१६२

[28] संस्कृत साहित्येर इतिहास,पृ-.१०६

[29] संस्कृत साहित्येर इतिहास,पृ -३१०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

- संस्कृत साहित्येर इतिहास- ड.देवकुमार दास, सदेश, कोलकाता-०६
- संस्कृतसाहित्येतिहासः-आचार्य लोकमणि दाहालः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
- संस्कृतनिबन्धशतकम्- ड.कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी
- स्वप्नवासवदत्तम्- ड. शान्ति वन्द्योपाध्याय, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कोलकाता-०६
- साहित्यदर्पण-ड.उदयचन्द्र वन्द्योपाध्याय, संस्कृत वुक डीपो, कोलकाता -६
- मुद्राराक्षसम् –पाण्डेय, पाण्डेय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी